

Kultúrno-historická významnosť ovocných sádov na Slovensku

Piscová, V., Špulerová, J., Gerhátovej, K., Lieskovský, J.: Cultural-historical Significance of Orchards in Slovakia. *Životné prostredie*, 2014, 48, 1, p. 38 – 41.

Traditional orchards are valuable from culture-historical, landscape quality, biodiversity and genetic conservation point of view. Together in mosaic with permanent grassland, arable land or vineyards are remnants of unique traditional agricultural landscapes (TAL). Most of the orchards are preserved in type of TAL with dispersed settlement or in TAL of vineyards. However, a special type of TAL with arable-land, grasslands and orchards was distinguished due to their specificity and rarity. They are spread from the lowlands to mountainous areas. Traditional orchards are complemented by historical buildings, or objects of small folk architecture. Cultural and historical legacy of the orchards is transmitted to the folk artistic creation, verbal, musical and visual works. Historical structures and buildings, as well as old fruit trees, rare or traditional regional species are important elements of TAL, which tangible and intangible values are irreplaceable and should be preserved for future generations.

Key words: cultural heritage, orchards, traditional agricultural landscape, historical buildings, small architecture objects

Kultúrne dedičstvo Slovenska má pre poznávanie národných dejín a zachovanie krajiny Slovenska nenahraditeľnú hodnotu a tiež výrazne zvyšuje turistický potenciál krajiny. Je odrazom historických udalostí, kultúrneho vývoja alebo stupňa technického rozvoja spoločnosti.

Odkazy kultúrneho dedičstva môžu byť hmotného a nehmotného charakteru (zákon NR SR č. 49/2002 Z. z. o ochrane pamiatkového fondu). Do kategórie hmotného kultúrneho dedičstva patria výnimočné architektonické objekty a materiálne pamiatky, ktoré sa uchovali v historických urbanistických štruktúrach miest a obcí, či okolitej krajiny. Rovnocennú súčasť tvoria predmety remeselnej povahy a umeleckej hodnoty pripomínajúce vzdialenú či nedávnu minulosť, ako sú diela ľudového umenia a ľudovej umeleckej tvorby, slovesné, hudobné a obrazové diela. Hmotné kultúrne dedičstvo predstavuje aj krajina zachovávaná si rysy jej dávneho využívania.

Súčasťou nášho kultúrneho dedičstva je aj tradične obhospodarovaná poľnohospodárska krajina s ovocnými sádmi, ktoré v mozaike s trvalými trávnyimi porastmi a ornou pôdou podávajú obraz o ich tradičnom využívaní zachovanom až do súčasnosti. Napriek tomu, že takáto krajina nesie odkazy hmotného i nehmotného charakteru, nie je predmetom ochrany, ani jej nie je venovaná zvýšená pozornosť.

Ovocné sady ako súčasť tradične obhospodarovanej poľnohospodárskej krajiny

Sady sú typickým prvkom tradične obhospodarovanej poľnohospodárskej krajiny. Ovocné dreviny sa pestovali ako jednotlivé stromy (na hraničných miestach aj

ako medzníky), postupne v súvislejších záhradách, vo viniciach, na poliach a najmä v panských záhradách a sadoch. V južnejších oblastiach na výsadbu ovocných stromov vytvárali predpoklady rozširujúce sa vinice, v oblasti vrchovín zase stráne odlesňované holorubným spôsobom pre potreby baníctva či hutníctva. Sporadicky sa stretávame i s druhotným poslaním ovocných stromov v tzv. včelích záhradách (Drábiková, 2011).

Ovocné sady sa nachádzajú najmä v type historických štruktúr poľnohospodárskej krajiny (HŠPK) rozptýleného osídlenia alebo v mozaike s vinicami vo vinohradníckych HŠPK (Špulerová a kol., 2012) (obr. 1). Samostatný typ HŠPK tvoria oráčinovo-lúčno-pasienkovo-sadové HŠPK. Ide o mozaiky sádov s trvalými trávnyimi porastmi a rôznym podielom ornej pôdy. Ovocné sady sa vyskytujú v spomínaných typoch HŠPK ako dominantné (viac ako 50 % plochy HŠPK), prítomné alebo ojedinele (pokryvnosť do 10 %). Sú rozšírené najmä v regiónoch s dlhou ovocinárskou tradíciou, ako boli od 16. storočia Považie, Gemer, Hont a Horná Nitra (Horniak a kol., 1992). Rozprestierajú sa v blízkosti rozptýlených kopaničiarskych osídlení, ktoré vznikli v období valašskej, horalskej alebo kopaničiarskej kolonizácie od 12. do 19. storočia. V regiónoch južného Slovenska sa vyskytujú v kombinácii s vinohradníckymi HŠPK.

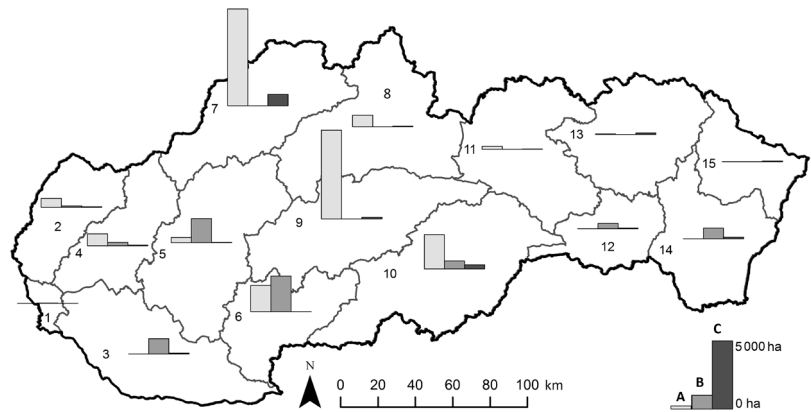
Tradičné staré odrody a vzácne ovocné druhy

Kultúrne a prírodné dedičstvo ovocných sádov predstavujú najmä staré ovocné stromy (obr. 2). Archeologické nálezy zvyškov ovocia – ovocných jadier a najmä názvy vznikajúcich osád (Jablonica, Hrušov, Višňové, Slivník) dokladajú cieľavedomé pestovanie ovocia na

našom území už v ranom stredoveku. Význam ovocných stromov na starom sídelnom území potvrdzuje toponymia (náuka o miestnych menách a ich pôvode) a odráža sa na znakoch obecných pečatí viacerých lokalít (Kahounová, 1982).

Naši predkovia vyšľachtili rôzne odrody ovocných drevín, ktoré boli prispôsobené rozdielnym podmienkam v jednotlivých krajoch. Tradičné krajové odrody sú charakteristickým znakom kopaničiarskych oblastí, ktoré majú špecifické klimatické a stanovištné podmienky na ich pestovanie. Považský región má napríklad vhodné podmienky najmä na pestovanie sliviek, ktoré sú takmer vo všetkých sadoch dominantné a vyznačujú sa výraznou a ojedinelou chuťou. Podľa štatistiky z roku 1924 bola na Myjavsku najväčšia hustota ovocných stromov na Slovensku (najmä sliviek). Najčastejším plodom boli známe bystrické slivky „Bystričky“, o niečo skôr dozrievali biele slivky „Belice“. Ďalšou tradičnou odrodou bola na považských kopaničiach „Duranzia“ a jej podobná, len o niečo väčšia, s mäkkou dužinou „Okrúhlica“. Medzi typické kopaničiarske odrody hrušiek patrili hlavne „Reznačky“, „Žitňáčky“ a „Jačmenky“, v septembri dozrievali „Hniličky“, vhodné na kvas a kvalitnú hruškovicu. Ďalej sa pestovali „Madvófy“, „Maslovky“, „Kočice“, „Štrudláky“, „Pagáče“, „Kožúšky“ a „Citrónky“, z novších kultivarov „Kožená reneta zimná“, „Baumanova reneta“, „Boskopské“, „Parkerovo“, „Jonathan“ a „Malináč“ (Hrdoušek a kol., 2012).

Región moravsko-slovenského pomedzia je križovatkou prírodných oblastí, kde sa stretávajú druhy teplých juhoeurópskych lesov, druhy horské karpatské a druhy západoeurópske. Toto pomedzie je aj križovatkou kultúr, ktoré zanechali na ovocinárskom kraji stopy. Medzi pôvodné ovocné stromy rastúce v prírode od doby Taldovej patria: jablň planá (*Malus sylvestris*), hruška polnička (*Pyrus pyrastrer*), réva vínná lesná (*Vitis sylvestris*), čerešňa vtáčia (*Cerasus avium*), čerešňa krovitá (*Cerasus fruticosa*), oskоруša (*Sorbus domestica*) a drieň (*Cornus mas*). Zaujímavými druhmi pomedzia sú aj mišpuľa obyčajná (*Mespilus germanica*), moruša biela (*Morus*

Obr. 1. Rozšírenie ovocných sádov v historických štruktúrach poľnohospodárskej krajiny (HŠPK) v prírodno-sídelných spádových regiónoch Slovenska

Legenda: Prírodno-sídelné spádové regióny (Miklós, 2002): 1. Bratislavský metropolitný, 2. Záhorský, 3. Podunajský, 4. Trnavský, 5. Ponitriansky, 6. Dolnohronsko-dolnoipeľský (Hontský), 7. Považský (Trenčiansko-žilinský), 8. Turčiansko-liptovsko-oravský, 9. Pohronský, 10. Gemersko-novohradský, 11. Spišský, 12. Košický, 13. Šarišský, 14. Dolnozemplínsky, 15. Hornozemplínsky; Typy HŠPK: A. typ HŠPK rozptýleného osídlenia s prítomnými ovocnými sadi, B. typ vinohradnicke HŠPK s prítomnými ovocnými sadi, C. typ oráčino-lúčno-pasienkovo-sadové HŠPK s prítomnými ovocnými sadi

Obr. 2. Pravidelne obhospodarované ovocné sady pri Lipovníku (okres Rožňava, 2009). Foto: Jana Špulerová

alba), moruša čierna (*Morus nigra*), dula podlhovastá (*Cydonia oblonga*), jarabina brekyňová (*Sorbus torminalis*), čremcha obyčajná (*Padus avium*), gaštan jedlý (*Castanea sativa*) a rešetliak prečisťujúci (*Rhamnus catarcticus*). V záhradách, vo vinohradoch, v starých opustených sadoch okolo obcí, starých ciest a ako solitéry na

Obr. 3. Zrekonštruovaný dom na Bošáckych kopaniciach, časť Šiance (okres Nové Mesto nad Váhom, 2011). Foto: Veronika Piscová

medziach, lúkach a pastvinách sa vyskytujú „Vinohradnícka broskyňa“ – broskyňa obyčajná (*Persica vulgaris*), marhule „Bohutická“, „Veľkopavlovická“, orech kráľovský (*Juglans regia* var.) a višne (*Prunus cerasus* var.), slivky „Gulovačky“, „Kozie cecky“, „Štolcove slivky“, „Kolomaznice“, hrušky „Krvavky“ a „Medule“ a podobne (Mertan, 1997).

Ako naznačujú ľudové názvy, jednotlivé ovocné odrody boli vhodné na rôzne využitie. Niektoré odrody jabĺk boli napríklad najvhodnejšie na štrúdle, iné zase vydržali uskladnené bez ujmy až do ďalšieho leta. Niektoré odrody sliviek boli vhodné na pálenie, iné na zaváranie alebo sušenie. Staré odrody sú zdrojom genetickej rozmanitosti. Pôvodné, slovenskými predkami šľachtené odrody ovocných drevín, sa pomaly zo slovenských sádov a záhrad vytrácajú. Ich štúdiom, uchovávaním a ochranou genetických zdrojov sa zaoberá Výskumný ústav ovocných a okrasných drevín v Bojniciach. Informácie o starých odrodách zhromažďuje v registri starých stromov krajových a starých odrôd ovocných plodín Slovenskej republiky (<http://www.vuood.sk/register-stromov/>).

Stavby a prvky drobnej architektúry

Ráz tradične obhospodarovanej poľnohospodárskej krajiny dotvárajú prvky drobnej architektúry a tiež budovy, ktoré si v minulosti stavali v blízkom okolí dostupnejších pozemkov roľníci a pastieri. Išlo o príbytky, ktoré obývali s celými rodinami alebo o drobné stavby, kde skladovali seno a pracovné nástroje. Tieto stodoly a šopy z konca 19. a 20. storočia boli drevené, neskôr, najmä v blízkosti trvalo obývaných budov,

stavané z hlinených pálených tehliel. Boli zaznamenané v Považskom, Ponitrianskom, Záhorskom, Dolnozemplínskom a Trnavskom regióne. Charakteristickým stavebným prejavom ovocinárskych oblastí boli sušiarne ovocia (hospodárske stavby slúžiace na sušenie ovocia dymom alebo umelým teplom). S nástupom moderných technológií však zanikli.

Dnes nájdeme v oblastiach s rozptýleným osídlením stále obývané domy, ktoré sú často z generácie na generáciu postupne rekonštruované. Vďaka tradičnému hospodáreniu v území sú i stodoly často ešte funkčné a využívané. Niektoré staršie domy po vymieraní obyvateľov staršej generácie odkupujú a rekonštruujú najmä chalupári. Ich funkčnosť menia na základe ich ďalšieho využívania na víkendový relax. Vonkajší vzhľad domov však často ostáva zachovaný

a nesie typické tradičné znaky rozptýleného osídlenia (obr. 3).

Historické štruktúry tohto typu krajiny sprevádzajú často i drobné stavebné náboženské objekty, tzv. Božie muky. Väčšinou majú štvorboký murovaný tvar, omietnutý pilier s päťou, driekom, hlavicom, ktorý nesie schránku (často na vrchole vybavenú strieškou a krížom) a v nej umiestnený pašiový obraz, sochu (súsošie) svätca alebo reliéf. Sú dielom ľudovej architektúry z 15. – 19. storočia, postavené na pamiatku šťastných či naopak tragických udalostí v živote. O ich veku svedčia i prevažne veľmi staré stromy, najčastejšie lipy. Ľudia priznávajú stromom odpradávnú užitočnosť, ktorá sa dá zmerať a zväžiť, ale ťažko prepočítať na peniaze. Priznávajú, že stromy majú svoje miesto v krajine, uvedomujú si, že stromy rozhodujú o vzhľade krajiny. Stromy však môžu podať aj svedectvo o minulosti – žijú o desiatky či stovky rokov dlhšie než ľudia. A vedia aj po svojom „rozprávať“ – letokruhmi, ale aj prenesene povestiami a svedectvom o mieste, kde rastú stovky rokov.

Odras ovocinárstva v kultúre

Na podporu a propagáciu ovocinárstva vznikali v minulosti ovocinárske spolky. V ich záhradách a sádach sa pestovali nové ušľachtilé odrody. Najstarší takýto spolok na Slovensku bol Spojený čerešnícky spolok v Jelšave (založený v roku 1796). Významná bola aj činnosť spolku v Bzovíku, neskôr nazvaného Hornohontiansky ovocinársky spolok. Výsledkom jeho činnosti bolo zakladanie ovocinárskych a šľachtiteľských škôlok, ako aj školenie šľachtiteľov. Týmto sa zvyšova-

la úroveň ovocinárstva v regiónoch (Drábiková, 1982). V súčasnosti túto funkciu plní Slovenský ovocinársky a záhradkársky zväz so svojimi miestnymi pobočkami. Od roku 1991 tiež pôsobí na území Slovenska občianske združenie Ovocinárska únia SR, ktoré sa zaoberá ovocinárskou výrobou.

Tradičia spracovania dopestovaného ovocia sa od nepamäti spája aj s výrobou destilátov. V minulosti, ale aj v súčasnosti sú stále obľúbené pálenky z ovocia: slivovica, čerešňovica, hruškovica a iné, ktoré sa pili hlavne pri príležitosti rôznych hostín a sviatkov. Množstvo obecných páleníc pretrváva dodnes. Pojem Lednická či Bošácka slivovica sú už roky symbolom kvality.

Typický ráz krajiny a tradície sú prenášané do ľudovej umeleckej tvorby, slovesných, hudobných a obrazových diel. Staré vysoké solitérne ovocné stromy sú častou inšpiráciou pre umelcov, fotografov, ale i ostatných ľudí. Ich majestátnosť a sila prežiť v často nepriaznivých podmienkach dodáva človeku energiu a naplňuje srdce i dušu obdivom a pokojom. Motívy ovocia sa používajú pri zdobení keramiky aj v tvorbe Slovenskej ľudovej majoliky v Modre. Štamperlíky „ovocníčkovia“ s motívom jablka, slivky a hrušky vtipne pripomínajú ovocie, z ktorého sa vyrába obľúbená pálenka. Odkaz na ovocie nachádzame aj v ľudových piesňach. Medzi najobľúbenejšie patria: Červené jablčko, Čerešničky, čerešničky a Mám ja hrušku.

Produkcia a spracovanie ovocia je podnetom na rozvoj kultúrneho života v obciach, resp. regiónoch. Medzi obľúbené spoločenské podujatia patria dožinkové slávnosti, výstavy ovocia a zeleniny, konajúce sa začiatkom jesene na celom území Slovenska. Na dôležitú úlohu ovocia v zdravej výžive upozorňujú mladšie generácie dni ovocia, prípadne týždne zdravého životného štýlu organizované v školských a predškolských zariadeniach.

* * *

Tradične obhospodarovaná poľnohospodárska krajina, ako aj tá s prítomnými ovocnými sadmi, je ohrozená najmä opúšťaním a sukcesiou (Štefunková, Dobrovodská, 2009; Lieskovský a kol., 2013). Je to aj dôsledkom zmeny vlastníckych pomerov – súkromné vlastníctvo pôdy bolo rozbité počas obdobia socializmu a dnes záujem obyvateľov o tieto lokality klesá. Ďalším faktorom vysídľovania oblastí s rozptýleným osídlením je migrácia obyvateľstva za prácou a sťahovanie obyvateľstva do miest, v dôsledku čoho tieto lokality plnia dnes skôr rekreačnú funkciu. Hoci štruktúra osídlenia ostáva takmer zachovaná, mení sa charakter a intenzita využívania pozemkov. Klesá podiel obhospodarovania ornej pôdy, trávne plochy sú udržiavané najmä okolo obydli skôr za estetickým účelom. Tradičia pestovania ovocných sádov prežíva najmä kvôli získaniu ovocia a páleného alkoholu.

Ovocné sady nemajú len produkčný význam, ale svojou štruktúrou prispievajú aj k zvyšovaniu celkovej diverzity a ekologickej stability krajiny a poskytujú aj mnohé ďalšie ekosystémové služby a úžitky pre človeka. Poskytujú biotopy pre mnohé druhy vtákov, hmyzu, pavúkov, zajacov, veveríc, netopierov a mnoho ďalších živočíchov. Kvitnúce ovocné stromy zvyšujú medonosný potenciál a poskytujú potravu pre včely. Podobne ako iné dreviny v krajine, ovocné sady vplyvajú na kolobeh vody v prírode, teplotný režim, vodnú eróziu a kvalitu pôdy. Kultúrno-historický význam tradične obhospodarovanej krajiny s ovocnými sadmi dokumentujú tradičné krajové odrody, aj vzácne ovocné druhy, historické stavby v krajine, ako aj prvky drobnej architektúry.

Táto práca vznikla vďaka podpore v rámci operačného programu Výskum a vývoj pre projekt: Obnova a budovanie technickej infraštruktúry výskumu a vývoja Ústavu krajinskej ekológie Slovenskej akadémie vied, kód ITMS: 26210120007, spolufinancovaný zo zdrojov Európskeho fondu regionálneho rozvoja.

Literatúra

- Drábiková, E.: Záhradkárstvo ako súčasná záujmová forma tradícií poľnohospodárskeho zamestnania ľudu. Slovenský národopis, 1982, 30, s. 473 – 475.
- Drábiková, E.: Ovocinárstvo a vinohradníctvo. In: Michálek, J. a kol.: Gemer – Malohont. Národopisná monografia. Martin: Vydavateľstvo Matice slovenskej, 2011, s. 70 – 90.
- Horniak, V. a kol.: Z dejín ovocinárstva na území Slovenska – II. Záhradníctvo, 1992, 12, 64 s.
- Hrdoušek, V., Lokoč, M., Hvôžďala, P.: Tradiční ovoce moravsko-slovenského pomezí jihu Bílých Karpat, 2012, 79 s. (<http://www.kopaniarskyregion.sk/index>)
- Kahounová, E.: Ľudové ovocinárstvo na Slovensku. Zborník Slovenského národného múzea, 76, Etnografia 23, 1982, s. 59 – 110.
- Lieskovský, J., Kanka, R., Bezák, P., Štefunková, D., Petrovič, F., Dobrovodská, M.: Driving Forces Behind Vineyard Abandonment in Slovakia Following the Move to a Market-Oriented Economy. Land Use Policy, 2013, 32, p. 356 – 365.
- Mertan, V.: Staré ovocné sorty Bielych Karpát. Životné prostredie, 1997, 31, 2, s. 80 – 83.
- Miklós, L.: Prírodno-sídelné spádové regióny. Atlas krajiny SR. Bratislava: MŽP SR, Banská Bystrica: SAŽP, 2002, s. 206 – 207.
- Špulerová, J., Dobrovodská, M., Lieskovský, J., Bača, A.: Typizácia historických štruktúr poľnohospodárskej krajiny na Slovensku. Životné prostredie, 2012, 46, 1, s. 3 – 10.
- Štefunková, D., Dobrovodská, M.: Preserved European Cultural Heritage in Agrarian Landscape of Slovakia. Tájökölögiai Lapok, 2009, 7, 2, p. 283 – 290.

Mgr. Veronika Piscová, PhD., veronika.piscova@savba.sk
Mgr. Katarína Gerhátová, PhD., katarina.gerhatova@savba.sk
Mgr. Juraj Lieskovský, PhD., juraj.lieskovsky@savba.sk
 Ústav krajinskej ekológie SAV Bratislava, pobočka Nitra, Akademická 2, P. O. Box 22, 949 01 Nitra
Ing. Jana Špulerová, PhD., jana.spulerova@savba.sk
 Ústav krajinskej ekológie SAV, P. O. Box 254, Štefánikova 3, 814 99 Bratislava